

**КОЗИЦЬКИЙ А.
ГЕНОЦИД ТА ПОЛІТИКА МАСОВОГО ВИНИЩЕННЯ
ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ХХ СТОЛІТТІ
(ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ). НАВЧАЛЬНИЙ
ПОСІБНИК. – ЛЬВІВ: ЛІТОПИС, 2012. – 608 с.**

Кожній освіченій людині в Україні та за її межами сьогодні знайомі поняття “геноцид”, “етнічні чищення”, “масові винищення” та деякі інші, які були легітимізовані власне в ХХ столітті, точніше в його другій половині. На жаль, в публіцистиці і буденному житті їх не так рідко використовують не за призначенням, а навіть у зовсім недоречних обставинах. Рецензована книга, що з’явилась друком у Львові 2012 року, і належить перу львівського історика Андрія Козицького (доцента Львівського національного університету імені Івана Франка), є непересічним явищем як в українській, так, сміємо надіятись, і в європейській науковій думці. Принаймні нам невідомі інші подібні роботи, в яких зроблено спробу узагальнити досвід уже минулого й “екстремістського”, за визначенням знаного британського історика Еріка Гобсбаума, століття воєн, революцій та радикальних ідеологій.

Важливість роботи львівського історика зумовлена, на нашу думку, обсягом і значущістю зібраного й узагальненого автором документального і теоретичного матеріалу щодо різних проявів репресивної політики у світі та їх оцінки різними середовищами – науковими, політичними, національними, етнічними тощо. Багатство зібраного автором матеріалу вражає – тут малознані і незнані матеріали різних країн, народів, котрі вже є у загальному обігу, й такі, що тільки надходять у вжиток. Загалом, багатство і різноманітність матеріалів, що торкаються таких дражливих тем сучасного світового життя, як терор, репресії, етнічні чищення, геноцид, робить цю книжку не тільки затребуваною, а й, як видається, комерційно успішною, до того всього і вкрай важливою. Вона просто таки покликана стати настільною книгою для вчених, політиків, журналістів і громадських діячів різного плану, які повинні задумуватись над соціальними наслідками своїх дій. Тим більше вона потрібна всім цим особам в сучасній Україні, де все ще значні позиції у суспільній свідомості частини політиків і населення продовжують посідати міфи і стереотипи комуністичної ідеології і пропаганди, яка трактувала проблеми масового винищення людей вкрай цинічно та інструментально.

Підзаголовок книжки А. Козицького “навчальний посібник” не зовсім відповідає змісту, хоча по формі дотримує норм університетської підручничкової літератури: є відповідні тематичні розділи з планом і контрольним запитаннями

наприкінці, витяги з найважливіших документів у додатках, розлогий список наукової літератури і документів, використаних у книзі, добра добірка чорнобілих ілюстрацій, географічний та іменний покажчик. Насправді, книга цілком “тягне” на наукову монографію і відрізняється від такої хіба що відсутністю наукового апарату (посилань). Все це стає зрозумілим тільки після ознайомлення з книгою. Тож доцільно звернутися до тексту 10-ти розділів, репрезентованих автором.

У “вступі” (який водночас є першим розділом, що цілком логічно, оскільки в ньому йдеться про термінологічні, теоретичні, правові та етичні аспекти явищ, котрі підпадають під ознаки геноциду) за правилами наукового жанру подано хронологічний опис, що дуже важливо, термінологічні й юридичні дискусії навколо явища геноциду, розлогий нарис наукової літератури – історичної, соціологічної, правничої, культурологічної тощо, оскільки саме це поняття торкається багатьох сторін людського буття. Зрозуміло, що у визначенні геноциду автор не “відкриває Америки”, це вже зроблено давніше на рівні міжнародного права. Дискусії можуть провадитись тільки щодо підведення під це визначення конкретних явищ суспільного життя. Таке підведення супроводжується правовою оцінкою подій з відповідними правовими наслідками з боку міжнародної громадськості та її юридичних інститутів (міжнародного права) для організаторів і виконавців цього злочину, зокрема закріпленими у “Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” від 9 грудня 1948 р. Важливо підкреслити, що геноцид як явище спрямований на зумисне і організоване винищення певної, виділеної за національними, етнічними, расовими чи релігійними ознаками групи людей чи навіть її частини, але завжди нерозривно пов’язаний з державним апаратом, що використовується для масового винищення. Водночас, геноцид відрізняють від ситуації, коли великі жертви серед цивільного населення спричинені воєнними діями, в тому числі громадянськими війнами, котрі підпадають під кваліфікацію “військових злочинів”. Під час геноциду, за свідченням науковців, на боці його організаторів і виконавців завжди суттєва перевага в силі, озброєнні й організованості (с. 15).

Автор поділив матеріал на 10 розділів, в яких послідовно, глибоко аргументовано і загальнодоступно викладено сутність самих подій, пов’язаних з масовим винищенням населення, їх відголос у науковій літературі та публіцистиці, а також у документах міжнародних організацій, подано виважені й зрозумілі висновки. Кожний розділ, в сутності, є завершеною “мінімографією” з даного питання.

У центрі уваги книги постають майже всі найбільш гучні події масового винищення населення в різних куточках земної кулі у ХХ столітті. Кожній такій події або подіям присвячено окремий розділ. Деякі з них добре знайомі широкій громадськості, інші є “свіжими” щодо поширення розголосу про них і навіть правової оцінки. У кожному розділі автор намагається бути максимально об’єктивним і неупередженим відносно всіх учасників конфлікту, спирається на

джерела і літературу, яка презентує погляди й оцінки всіх його сторін. Як фаховому історикові, А. Козицькому властивий історичний тип нарації – творення тексту: він включає обов’язкове широке суспільно-політичне тло, на якому розвивається конфлікт, опис протікання масового винищення з особливими рисами, характерними для кожного, висвітлення реакції сторін і світової громадськості, вивчення правових аспектів та їх визнання міжнародним співтовариством і, нарешті, наслідки та їх вплив на міжнародне життя і внутрішній розвиток країн і народів.

Другий розділ присвячений висвітленню масового винищення вірмен в Османській імперії в 1915–1916 роках. Ця тема має свою достатньо розлогу наукову та публіцистичну літературу багатьма мовами. Проте і в цьому найбільш “ранньому” для ХХ століття масовому винищенню людей за етнічною ознакою донині є немало спірних моментів, втручання біджучої політики і постійно змінюваних ситуацій на міжнародній арені. Проте цифри людських і матеріальних втрат не можуть не вражати читача: до 1,5 млн. загиблих з числа цивільного вірменського населення Західної Вірменії і півтора мільйони пам’яток історії і культури вірменського народу, не кажучи вже про розсіяння вірменів по всьому світу. Однак, як і у всіх інших випадках, визначених на сьогодні як геноцид, турецька сторона та представники деяких інших країн не погоджуються з цим і знаходять аргументи на виправдання тогочасного турецького уряду, зокрема, нібито змушеного проводити примусове виселення населення “прифронтової смуги” і вести вимушену боротьбу проти вірменських повстанців (християн). У цій історії є також складні релігійні суперечності, що торкаються взаємин християн і мусульман, акцентування на яких є небезпечним і в сучасному, і майбутньому світі.

Третій розділ книги теж має сьогодні широку наукову і публіцистичну літературу, а також і серйозні міжнародні та внутрішньополітичні суперечності. Йдеться про Голодомор в радянській Україні 1932–1933 рр. Велика документальна база, нагромаджена донині українськими та закордонними дослідниками, дає підстави кваліфікувати політику більшовицького керівництва щодо українського селянства як “терор голодом”, який призвів до винищення понад 3 млн. селян, які були опорою українського національного руху. Хоча багато країн визнали Голодомор геноцидом, проте залишаються такі, що категорично заперечують цей термін у прикладанні до українського села. Окрім Російської Федерації, котра визнала себе правонаступницею комуністичного СРСР, ще низка країн (Ізраїль, Болгарія, Румунія, Словаччина та інші) теж не зробили цього. При цьому і в самій Україні, де стереотипи комуністичної ідеології залишаються впливовими серед певних категорій населення і штучно підтримуються тими політичними силами, котрі не зацікавлені в інтеграції України в європейську спільноту народів (Європейський Союз). Ці сили роблять все для того, щоб не допустити відродження української мови і культури, замінивши їх сурогатом російської, а представник цієї політичної сили, яка узурпувала владу в Україні в

2010 р., президент В. Янукович всупереч “Закону України про визнання Голодомору актом геноциду” від 28 листопада 2006 р. виступив на засіданні парламентської Асамблеї Ради Європи в березні 2010 р. із запереченням Голодомору як геноциду. Можна цілком погодитись з автором, що і виступ президента із запереченням Голодомору, і серйозний ідеологічний та національний розкол сучасної України є безпосереднім наслідком постгеноцидного стану українського суспільства (до цього треба додати ще понад 8 млн. загиблих українців в роки Другої світової війни!).

У четвертому розділі розглянуто Голокост європейських євреїв. Ця тематика теж має велику літературу і конотації з розвитком сучасного світу. В центрі уваги є народження ідеології антисемітизму, яка перетворилась на державну політику в гітлерівському Третньому Райху. Жертвами Голокосту в роки Другої світової війни стали близько 6 млн. європейських євреїв. При цьому основна маса євреїв була винищена на окупованих територіях країн Центрально-Східної Європи та СРСР, сюди також депортували і винищували євреїв із західноєвропейських країн та інших куточків світу. Особливо жорстоким було ставлення Гітлера і нацистів до радянських євреїв, яких вони вважали опорою комуністичного режиму¹. Дослідження Голокосту, які не припиняються до нинішнього часу, відкривають все нові сторінки злочину німецьких нацистів. Особливість ситуації полягає в тому, що донині не вдалося виявити жодного наказу чи розпорядження Гітлера щодо повного чи часткового винищення євреїв за національно-расовою ознакою. Але сам факт такого не викликає сумніву.

Так само не підлягає сумніву гітлерівський геноцид циган, описаний в п'ятому розділі. Явище масового винищення ромського населення не отримало усталеної власної назви, хоча наприкінці ХХ ст. один з діячів циганського руху (Янко Генкок) запропонував назву “Параїмос”, що в перекладі з ромської означає “збещення” або “глух”, але вона не прижилася, тому що має ще декілька неетичних змістів. Винищення циган гітлерівцями стало типовим прикладом застосування расової теорії, яка переводила їх в число неповноцінних людей, “недолюдів”, які не заслуговують на “співіснування” з повноцінними людьми. Гітлерівці “встигли” знищити тільки до 250 тис. ромів, хоча така ж доля чекала і на всіх інших.

Шостий і сьомий розділи не торкаються явищ геноциду, але продовжують тему масових депортацій і винищення населення в роки Другої світової війни, або явищ, пов'язаних зі злочинами, які можна кваліфікувати як воєнні. Спочатку описано примусові переселення народів СРСР в роки воєнного лихоліття. Автор починає розгляд теми з політики примусових переселень народів, яка склалась в умовах становлення тоталітарного більшовицького режиму в СРСР. Цей режим

¹ В одній із останніх книг відомого американського історика Тимоті Снайдера опукло показано, як в силу історичних причин німецький нацистський та більшовицький режими винищили понад 14 млн. цивільного населення за расовою, національною та соціальною ознакою, в тому числі українців, поляків, євреїв та представників багатьох інших національностей (Див.: *Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним*. Київ, 2011).

за своєю природою породжував необмежене нехтування людськими правами в інтересах “комуністичного майбутнього” всього людства. І такі “дрібниці” як право людей на батьківщину порівняно з грандіозними планами “ощасливлення” людства не відігравали жодного значення. Перші депортації відбулися вже у 1920–1935 роках, коли примусово переселили козаків Терської області, а також всі “непевні” соціальні елементи. Тридцять роки стали суцільним “карнавалом” примусових переселень за національною та соціальною ознаками, які супроводжувались, як це завжди буває, загибеллю багатьох невинних осіб від хвороб, епідемій, голоду і холоду тощо. Перелік депортацій зайняв би багато місця і ще більше трагічних сторінок людських доль. Автор тільки побіжно згадує численні і, фактично, донині не систематизовані та узагальнені в науковій літературі випадки депортацій. У підсумку складається страшна картина “революційного” свавілля і жорстокості.

Натомість щодо воєнного часу, особливо того, який у радянській і російській літературі трактується як “Велика вітчизняна війна”, докладність опису значно зростає. І тут ми маємо докладні картини депортацій німців, народів Кавказу, калмиків, кримських татар та інших народів Криму. Загальна картина, яка вимальовується у підсумку, важко піддається осмисленню: в роки війни радянський режим депортував представників 61 народу, а з них сім народів (німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, кримські татари) були примусово переселені у повному складі. В результаті таких дій, тільки за офіційною радянською статистикою, загинуло від різних причин – переважно від голоду і хвороб – від 10 до 48 % депортованих. Ці вражаючі цифри чомусь не поширюються серед ширшої громадськості як України, так і на міжнародній арені.

У наступному сьомому розділі подано описи військових злочинів під час Другої світової війни. Хоча цей розділ досить розлогий (понад 60 сторінок), але торкається виключно злочинів щодо цивільного населення, вчинених гітлерівською, а тоді і Червоною Армією поза кордонами СРСР. За експертними оцінками найбільших жертв унаслідок військових злочинів, що вчинили нацисти, зазнали Польща, Югославія, Україна та Білорусь. Друга тема про військові злочини, вчинені Червоною Армією наприкінці війни, є новою переважно для громадян пострадянських країн; на Заході ця тематика почала розроблятися ще у 1970-х роках і має вже багату історіографію і мемуаристику. Особливо великими ці злочини (убивства, пограбування, зґвалтування) були на території Східної Пруссії, Західної Померанії (Помор’я) та Сілезії. З цим пов’язана й тема переслідувань і депортацій німецького цивільного населення з країн Центрально-Східної Європи після завершення війни, яке охопило за приблизними підрахунками до 8 млн. осіб і супроводжувалось жорстокими діями.

Разом з тим, у цьому розділі немає інформації про злочини під окупацією Німеччини та її сателітів, зокрема угорських, румунських союзників на окупованих ними територіях, а також на теренах прогітлерівських режимів

Угорщини, Словаччини, Хорватії, Болгарії, в Італії, Греції та деяких інших. Поза розглядом в книзі залишилися складні і нервові міжнаціональні конфлікти часів війни, в яких загинуло чимало цивільного населення – хорватсько-сербський, сербсько-албанський, грецько-албанський, грецько-турецький, українсько-польський та низка інших. У дослідженні цих конфліктів і підрахунку їх жертв донині існують значні розбіжності між експертами й відмінності сприйняття населенням відповідних країн. Вони все ще залишаються предметом гострих суперечок і навіть міждержавних напружень.

У восьмому розділі йдеться про соціальні експерименти червоних кхмерів у Камбоджі, організованих комуністичним урядом країни протягом 1975–1978 років. Унаслідок соціального геноциду було фізично знищено, а також померли від голоду хвороб та виснажливої праці близько 2 млн. осіб. Антигуманні експерименти червоних кхмерів, які прагнули збудувати “справжнє соціалістичне суспільство”, були однозначно кваліфіковані в 1997 р. Організацією Об’єднаних Націй як геноцид. Хоча серед експертів лунали голоси, щоб запровадити нове визначення злочину масового винищення людей – “автогеноцид”, “політицид”, “соціцид”.

Натомість міжнаціональні конфлікти під час розпаду Югославської федерації і утворення незалежних держав на Балканах у 1992–1999 рр. дочекалися запровадження в міжнародне право і практику нового терміну для оцінки масового знищення населення за етнічно-релігійною ознакою – “етнічних чищень”. Цей термін спочатку увійшов у свідомість людей у травні 1992 р., коли треба було кваліфікувати напади сербів на боснійських мусульман з метою витіснення останніх з територій, де вони проживали (хоча вперше цей термін використали серби на початку 1980-х років в Косово, де домінували албанці)². Зрештою, в рецензованій книзі добре висвітлено і ті події на Балканах, які нині кваліфікуються як етнічні чищення і мають певні відмінності від тих, що визначаються як геноцид. Головною метою політики етнічних чищень вважається створення моноетнічної держави через запровадження для іноетнічного населення таких умов, щоб воно залишило ці терени. На Балканах у 1990-х роках таку політику застосовували всі ворогуючі сторони. Проте, межа між геноцидом і етнічними чищеннями є дуже плітка; внаслідок етнічних чисток, які супроводжуються депортаціями населення, як показав досвід, неминучими є злочини різного роду проти цивільного населення.

Книга А. Козицького завершується розділом про геноцид у Руанді 1994 р., який став об’єктом уважного вивчення з боку широкої міжнародної громадськості з участю представників багатьох країн та міжнародних організацій. Масове винищення представниками народності гуту своїх сусідів тутсі, яке коштувало життя близько 1 млн. особам, не пройшло повз увагу міжнародних організацій:

² Див.: *Неймарк Н.* Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века. Москва–Санкт-Петербург, 2005. С. 11–15.

усі головні винуватці геноциду були засуджені спеціальним Міжнародним трибуналом у справах Руанди, створеним Радою Безпеки ООН у листопаді 1994 р. і який продовжує працювати донині.

Підбиваючи підсумки цього розгляду, підкреслимо, що книжка А. Козицького є непересічним явищем сучасної української історіографії. Вона, незважаючи на підзаголовок “навчальний посібник”, призначена для значно ширшого кола читачів – фахових і нефахових. У ній зібрано, систематизовано і подано доброю літературною мовою всі найновіші здобутки світової наукової думки щодо таких гострих проблем, як масові винищення населення, яке супроводжує міждержавні і внутрідержавні конфлікти, соціальні експерименти, міжрелігійне протистояння та інші явища складних міжлюдських відносин. Поданий матеріал добре вивірений, опертий на вивченні документів і наукової літератури. Автор не пропонує простих відповідей, але змушує задуматись над непростими долями Людини у сучасному світі і над тим, що її чекає в майбутньому. Усе це, на нашу думку, робить книгу А. Козицького важливою підставою для наукового і компетентного судження про невралгічні проблеми минулого і сучасного (а можливо й майбутнього), здійснення політики як такої, а також ролі репресивного чинника в ній зокрема.

Леонід Зашкільняк